

81.053.1

ЛІНГВІСТИКА

Олена Балабан МЕТАФОРА ЯК СЕМАНТИЧНА УНІВЕРСАЛІЯ

Стаття присвячена вивченню структури лексичного значення метафоричного переносу як універсального явища в різноструктурних мовах. Визначено, що в структурі лексичного значення метафори відбуваються загальні явища. Зокрема, заміна архісеми (далі АС) і актуалізація, додавання нових, генералізація або випадіння диференційних сем (далі ДС). Також у досліджуваних мовах мають місце три типи метафоричних концептів: еквівалентні, частково-еквівалентні та метафоричних лагун. З когнітивної точки зору метафорі притаманні такі риси, як інтерактивність, універсальність та національна специфіка.

Дослідження семантичних універсалій набуває особливої значущості в плані розгляду в системі мовних універсалій такого явища, як метафора. Про це свідчать праці А. Вежбицької, С.Г. Шафікова, Н.Б. Мечковської та інших. Це підтверджує **актуальність** теми, яка зумовлюється тим, що виявлення універсальних закономірностей становить основний аспект типологічних досліджень. Їх першочерговим завданням є пошук типу мовної структури, за допомогою якої можна було б описувати певні групи мов. Метафора є саме такою мовною структурою.

Мета статті полягає у визначенні метафори як семантичної універсалії шляхом виявлення закономірностей її творення в англійській, французькій, українській та російській мовах. Досягнення цієї мети потребувало вирішення наступних завдань:

- 1) уточнити поняття семантичних універсалій та визначити роль і місце метафори в їх системі;
- 2) встановити лексико-семантичні закономірності творення метафор в англійській, французькій, українській та російській мовах;
- 3) описати специфіку семантичних трансформацій метафор на рівні архісеми та диференційних сем у зіставно-типологічному аспекті;
- 4) визначити когнітивно-прагматичні особливості метафор у художньому мовленні на рівні еквівалентності/лагунарності, концептосфер, семіотичних опозицій, а також фреймової ієрархії.

Матеріалом для дослідження стали 1500 метафор, які вилучено шляхом суцільної вибірки з художніх прозових творів англійських і французьких авторів другої половини XIX – першої половини XX століть та їх перекладів українською й російською мовами, тобто художнього мовлення, яке відповідає літературним нормам.

Огляд наукової літератури за проблематикою свідчить про те, що основними напрямками дослідження лінгвістичних універсалій в мовознавстві є:

– *системний*, внаслідок якого склалася методологія вивчення лінгвістичних універсалій, перш за все на підставах різних типів їх класифікацій [Гринберг, Осгуд, Дженкінс 1970, Хоккетт 1970, Рождественский 1969, Успенский 1970, Серебренников 1972, Гухман 1974];

– *структурний*, в рамках якого описувалися структурні особливості лінгвістичних універсалій [Кацнельсон 1986, Рамат 1986, Аракин 1989, Потье 1989];

– *рівневий*, згідно з яким мовні універсалії характеризувалися на різних рівнях мови [Милевский 1963, Успенский 1965, Широков 1985, Иванов 1988, Ульманн 1970, Поливанов 1991];

– *когнітивний*, відповідно до якого було визначено онтологічні особливості лінгвістичних універсалій [Вежбицкая 1999, Шафіков 2000];

– *соціальний*, що сприяв виявленню соціолінгвістичних ознак лінгвістичних універсалій [Мечковская 2000].

У сучасній лінгвістиці сформувалися три підходи до аналізу семантичних універсалій:

– *лексико-семантичний*, представники якого аналізували семантичні категорії [Ульманн 1970];

– *когнітивний*, засновники якого вивчали онтологічні категорії семантики [Шафіков 2000];

– *синтаксичний*, прибічники якого досліджували синтаксичну валентність семантичних категорій [Вежбицкая 1999].

Найбільш ефективним у вивченні семантичних універсалій ми вважаємо лексико-семантичний напрям, оскільки систему семантичних універсалій утворюють ті семантичні процеси, що відбуваються в структурі лексичного значення слова (тобто процеси заміни, розширення, звуження, актуалізації, додавання, генералізації та випадіння сем). Семантичні універсалії на лексико-семантичному рівні мови становлять певну систему з характерними ознаками, що є універсальними для будь-якої системи, зокрема:

– цілісність щодо елементного складу;

– наявність стійких зв'язків, які утворюють структуру системи (стійкість зв'язків розуміється як модифікація значень, тобто ЛСВ окремого слова);

– характеристика структури системи як у межах парадигматичних, так і синтагматичних відношень.

Під семантичними універсаліями розуміємо процеси, властиві парадигмі лексичного значення слова як з прагматичної, так і з когнітивної точки зору.

Однією з базових категорій системи семантичних універсалій є метафора.

Дослідження генеративних можливостей метафори в кореляції з іншими семантичними універсальностями дозволило з'ясувати, що семантико-кореляційна типологія метафори представлена такими типами, як: 1) *прозора метафора*. Вона корелює з мотивованими та немотивованими словами; 2) *антропоморфна метафора*, яка ґрунтується на перенесенні ознак і властивостей людини на предмети, явища природи, абстрактні поняття, тварини; 3) *синестетична метафор*, що виражається через фізіологічні асоціації між даними різних відчуттів; 4) *полісемічна метафора*. Вона межує з багатозначними словами; 5) *синонімічна метафора*, котра протиставляється синонімам; 6) *метафора семантичних полів*, яка перебуває в межах одного семантичного поля.

Найбільш частотними типами метафор є прозора (600 метафор – 40%), антропоморфна (405 метафор – 27%) та синестетична (225 метафор – 15%). Далі йдуть полісемічна метафора (150 метафор – 10%), синонімічна метафора (90 метафор – 6%) та метафора семантичних полів (30 метафор – 2%).

З позицій компонентного аналізу виявлено семантичні трансформації метафор на рівні архісеми та диференційних сем.

За результатами дослідження визначено, що найбільш поширеними з цих процесів є: 1) заміна АС та актуалізація ДС – 65%; 2) заміна АС та додавання нових ДС – 23%. Менш розповсюдженими виявилися семантичні процеси: 1) заміни АС та узагальнення ДС – 9%; 2) заміни АС та випадіння ДС – 3%.

Отже, семантичні трансформації метафор на рівні диференційних сем в досліджуваних мовах відбуваються в межах таких традиційних семантичних процесів, як: 1) *актуалізація ДС*, якщо одна або декілька ДС переходять у ядерну; 2) *додавання нових ДС*, коли переносне значення сприяє виникненню нових ДС; 3) *генералізація ДС*, тобто узагальнення ДС, при цьому відбувається їх перехід з лексико-граматичних у категоріально-граматичні та 4) *випадіння ДС*, коли узагальнення одних ДС супроводжується випадінням інших ДС. Саме це підкреслює універсальний характер метафори.

У процесі аналізу виявлено типи метафоричних концептосфер у художньому мовленні, а також встановлено фреймову ієрархію метафоричних концептів у художньому мовленні.

Еквівалентні концепти виражені повними семантичними відповідниками, утворені за аналогічними асоціативними зв'язками та складають 96% у досліджуваних мовах. Вони переважно засновані на наступних семантичних епідигмах: 1) заміна АС та актуалізація ДС; 2) заміна АС та додавання нових ДС; 3) заміна АС та узагальнення ДС і 4) заміна АС та випадіння ДС. До цього концепту відносяться наступні метафоричні концептосфери: *метафорично-просторова* з семіотичним

протиставленням *послідовність/заплутаність*, *повний/порожній*,
початок/кінець; *метафорично-екзистенціальна*; *метафорично-*
аксіологічна з семіотичним протиставленням *чистий/брудний* та
метафорично-емоційна з семіотичним протиставленням
з'являтися/зникати, багато/мало.

Частково-еквівалентні метафори виражені семантичними еквівалентами в межах одного або різних семантичних полів. Їх асоціативний ряд більш широкий, реалії відображають національно-культурну особливість, проявляється специфічність мовної картини світу окремої мови, структурно вони обумовлені заміною архісем вихідних та похідних значень і додаванням та актуалізацією ДС в похідному значенні, але архісеми та диференційні семи вихідних значень у різносистемних мовах не збігаються, зустрічаються рідше (лише 3 % у досліджуваних мовах: в англійській мові – 9 метафор, у французькій – 10 метафор, у російській – 19, в українській – 6 метафор). До частково-відповідних метафоричних концептів входить *генеративна-агентивна* метафорична концептосфера. В англійській та французькій мовах у метафоричних словосполученнях *conjectures entered*, *hope entered*, *conjectures sont entrée* вживані дієслова руху (англ.) *to enter*, (франц.) *entrer*, а в російській та українській мовах дієслова (рос.) *зародиться* та (укр.) *зародитися* позначають дію, що відбувається між двома або декількома особами, де кожна з них одночасно є і суб'єктом і об'єктом дії. У цьому випадку, АС "go in – aller à" та ДС "place", "room", "une chambre", "un lieu" прямого значення в англійській та французькій мовах не збігаються з АС "давать жизнь – давати життя" та ДС "роды", "человек", "животное", "пологи", "людина", "тварина" у російській та українській мовах на відміну від переносного значення, де АС "appear – apparaître – появиться – з'явитися" і ДС "feelings", "suspensions", "séntiments", "suspensions", "чутство", "подозрение", "почуття", "підозри" є однаковими. Наприклад: (англ.) "His countenance gave us rise to conjectures, which might not otherwise have entered Elinor's head" [Austen]; (франц.) "Julien murmura à son amie : - Aujurd'hui nous ne pouvons pas nous voir : les suspensions entrent à la tête de votre mari, je peut me jurer que cette lonque lettre sur laquelle il soupira longtemps rien d'autre qu'un message anonyme" [Stendhal]; (рос.) «Это-то и пробудило у Элинор подозрения, которые иначе, вероятно у нее не зародились бы» [Остен]; (укр.) "Жюльєн шепнув своїй подрузі: - Сьогодні ми не зустрінемося : у вашого чоловіка зародилися підозри; готов побитися об заклад, що цей довгий лист, над яким він так зітхав і є анонімне послання" [Стендаль].

Етнокультурні метафоричні лакуни зустрічаються дуже рідко (1%), вони зумовлені відсутністю прямого відповідника в мові, що зіставляється. Їх значення виражено словом чи виразом з прямим

значенням або порівняльною конструкцією та утворено за однією з чотирьох вищезазначених структур. Англійське дієслово *to fathom*, що має як пряме значення “to measure depth of water with sounding line”, так і переносне значення “to get to the bottom of something, to comprehend” [OED, IV, 1269]; [W, II, 1353]; [C, 1236] не знайшло еквівалентного метафоричного вираження в російській та українській мовах. Як у російській мові, так і в українській дієслова *понять* «уяснить значение чего-нибудь, смысл чьих-нибудь слов, поступков» [ССРЛЯ, XV, 1434]; [СРЯ, III, 581] та *зрозуміти* “сприйняти розумом, збагнути, проникнути у суть чогось” [СУМ, II, 1375]; [НТСУМ, II, 174] не мають переносних значень. В англійській мові відзначаємо семантичний процес заміни АС з “subject” на “person” та актуалізацією ДС “bottom”. Наприклад: “The difficulty was *to fathom Miss Rachel*” [Collins]; «Затруднення *состояло в том, чтобы понять Мис Рэчел*» [Коллінз]; “Труднощі *полагали в тім, щоб зрозуміти Мис Речел*” [Коллінз].

На мовленнєвому рівні метафорі притаманні такі риси, як *інтерактивність*, тобто взаємодія метафори зі світом, що сприймається та волевиявленням людини; *універсальність*, а саме, використання однакових понятійних стратегій при продукуванні та інтерпретації метафори та *національна специфічність*, котра проявляється у виявленні особливостей мовної картини світу окремої мови. Ці риси сприяли формуванню таких фреймів, як: *предметноцентричний* з характерними базовими моделями: предмет-предмет, предмет-людина, предмет-психічне явище, предмет-абстрактне явище, предмет-фізичне явище: (англ.) *machinery of the Law, key to the character*; (франц.) *tombeau d'un ami*; (рос.) *машина правосудия, ключ к характеру, руины друга*; (укр.) *машина правосуддя, ключ до вдачі, руїни приятеля*; *фізичний* з типовими базовими моделями: фізичне явище-предмет, фізичне явище-психічне явище та психічне явище-абстрактне явище: (англ.) *storm of spirits, sea of joy, heap of news*; (франц.) *la mer des têtes*; (рос.) *буря чувств, море радости, куча новостей, море голов*; (укр.) *купа новин*; *антропометричний* з базовою моделлю людина-людина: (англ.) *Columbus of science, journalistic Mynhausen, I'm not Solomon*; (рос.) *Колумб науки, Мюнхаузен журналистики, Я - не царь Соломон*; *анімальний* з базовою моделлю тварина-людина: (англ.) *Seegrave is an ass*; (франц.) *s'étaient des cochons*; (рос.) *Сигрэв – осел, они – свиньи*; *антропоморфний* з типовими базовими моделями: людина-предмет, тварина-предмет: (англ.) *fog swallowed, letter breathed*; (франц.) *pour la connaissance*; (рос.) *туман проглотил, письмо дышало, завязать знакомство*; *синестетичний* з базовим слотом “чуттєве сприйняття”: (англ.) *acid smile, acid state of mood, acid tone*; (рос.) *кислая улыбка, кислое расположение духа, кислый тон* та *семантичного поля* з характерними будь-якими моделями, якщо лексеми, вжиті в переносному

значенні, мають загальний слот: (англ.) *story glides, life flowed on, back streets ran down, thoughts had roamed*; (рос.) *рассказ скользит, жизнь протекала, улочки сбегали, мысли бродили*; (укр.) *доповідь ковзає, життя протікало*. Для цих метафор таким слотом буде “рухатися”.

На основі викладеного вище, можна зробити висновки, що метафора вперше розглянута як семантична універсалія з позицій лексико-семантичного, зіставно-типологічного та когнітивного підходів на матеріалі англійської, французької, української та російської мов. У статті уточнено визначення семантичної універсалії, описано метафору в системі семантичних універсалій, в зіставно-типологічному аспекті виявлено специфіку семантичних трансформацій метафор на рівні архісем та диференційних сем, визначено еквівалентні, частково еквівалентні метафоричні концептосфери в художньому мовленні та етнокультурні метафоричні лакуни у зіставлюваних художніх текстах. Особистий внесок полягає у встановленні семантико-кореляційної типології метафор, визначенні типів метафоричних концептів та їх фреймової ієрархії в англійському, французькому, українському та російському художньому мовленні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аракин 1989 – Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. - М.: Высшая школа, 1989. – 158 с.
2. Вежбицкая 1999 – Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Пер. с англ. - М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
3. Гринберг 1970 – Гринберг Дж., Осгуд И., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях // НЗЛ. - Вып. V. - Языковые универсалии. - М.: Прогресс, 1970. – С. 31 - 44.
4. Гурман 1973 – Гухман М.М. Лингвистические универсалии и типологические исследования // Вопросы языкознания. – 1973. - № 4. – С. 3 - 15.
5. Иванов 1988 – Иванов В.В. Современные проблемы типологии (К новым работам по американским индейским языкам бассейна Амазонки) // Вопросы языкознания. - № 1. – 1988. – С. 118 – 131.
6. Кацнельсон 1986 – Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, 1986. – 298 с.
7. Мечковская 2000 – Мечковская Н.Б. Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие. – Минск: Амалфея, 2000. – 368 с.
8. Милевский 1963 – Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания // Исследования по структурной типологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 3 – 31.
9. Поливанов 1991 – Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М.: Наука, 1991. – 624 с.

10. Потье 1989 – Потье Б. Типология // НЗЛ. - Вып. XXV. - Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 187 - 205.
11. Рамат 1986 – Рамат П. Универсалии и типология // Вопросы языкознания. – 1986. - №2. – С. 17 – 26.
12. Рожденственский 1968 – Рожденственский Ю.В. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания. – 1968. - № 2. – С. 3 - 13.
13. Рожденственский 1969 – Рожденственский Ю.В. Типология слова. – М.: Высшая школа, 1969. – 285 с.
14. Серебренников 1972 – Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания. – 1972. - № 2. – С. 3 - 16.
15. Ульманн 1970 – Ульманн С. Семантические универсалии // НЗЛ. - Вып. V. - Лингвистические универсалии. - М.: Прогресс, 1970. – 250 - 293.
16. Успенский 1970 – Успенский Б.А. Проблема универсалий в языкознании // НЗЛ. - Вып. V. - Лингвистические универсалии, - М.: Прогресс, 1970. – С. 5 - 30.
17. Хоккетт 1970 – Хоккетт Ч.Ф. Проблема языковых универсалий // НЗЛ. - Вып. V. - Лингвистические универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – С. 45 - 76.
18. Шафиков 2000 – Шафиков С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. – Уфа: Изд-во БГУ, 2000. – 259 с.

SUMMARY

The article presents the analysis of the lexical meaning structure of metaphorical transference in typologically different languages. The study of the metaphorical units in the mentioned languages led to the conclusion that there are general phenomena in lexical meaning structure, that is changing of the archiseme and actualization, addition of new, generalization and missing of differential semes. Analysis defined the following types of metaphorical concepts: **equivalent**, **partially-equivalent** and **metaphorical** lacunae. From the cognitive point of view, we can speak about such metaphor features as interaction, universality and national specificity.

Ельза Васильєва

ПЕРЕЛІК НАВИЧОК І УМІНЬ, НЕОБХІДНИХ ПРИ НАПИСАННІ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ

72.52

Стаття присвячена проблемі створення переліку навичок і умінь, які необхідні для написання наукового дослідження іноземною мовою. Визначення цього переліку ґрунтується, по-перше, на навичках і вміннях, виділених Б.А.Лопідусом як складник